

O'zbek adabiy tilining shakllanishida boshqa tizimdagi tillarning o'rni

Yoqub Siddiqovich Saidov
Buxoro davlat universiteti

Annotatsiya: O'zbek tilshunosligida yaratilgan tadqiqotlarda boshqa til oilasiga mansub tillardan o'zlashgan so'zlar, asosan, uch guruhga, ya'ni forsiy, arabiy va ruscha-evropacha so'zlarga ajratilib tadqiq etiladi. O'zbek tili tarixiga nazar solinsa, u murakkab shakllanish va rivojlanish bosqichlarini bosib o'tganligiga guvoh bo'lish mumkin. O'zbek tili o'tmishda bir qator qardosh bo'lmagan, boshqa til oilasiga mansub tillar bilan ma'lum ijtimoiy-siyosiy sabablarga ko'ra o'zaro aloqada bo'lgan. Mazkur aloqaning ta'sir darajasi va sifatiy ko'rinishi boshqa tizimdagi tillarning har biri bilan turlicha. O'zbek tili aloqada bo'lgan ba'zi boshqa tillar unga, xususan, uning leksik tarkibining o'zgarishiga kuchli ta'sir ko'rsatgan bo'lsa, ayrimlarining esa ta'siri sezilarli emas.

Kalit so'zlar: o'zbek tili tarixi, o'zlashma, o'zbek adabiyot tili, o'zga tillar, fors tili, arab tili, rus tili, un, so'z o'zlashtirish, taraqqiyot bosqichlari, lingvistika

The role of languages of other systems in the formation of the Uzbek literary language

Yaqub Siddiqovich Saidov
Bukhara State University

Abstract: In the studies created in Uzbek linguistics, words borrowed from languages belonging to other language families are mainly divided into three groups, i.e. Persian, Arabic and Russian-European words. If you look at the history of the Uzbek language, you can witness that it has gone through complex stages of formation and development. In the past, the Uzbek language interacted with a number of unrelated languages belonging to other language families due to certain socio-political reasons. The level of influence and quality of this communication is different with each of the languages in other systems. Some other languages with which the Uzbek language is in contact have had a strong influence on it, in particular, on the change of its lexical composition, while the influence of some others is not significant.

Keywords: Uzbek language history, acquisition, Uzbek literary language, foreign languages, Persian language, Arabic language, Russian language, sound, word acquisition, stages of development, linguistics

O'zbek tili tarixiga nazar solinsa, u murakkab shakllanish va rivojlanish bosqichlarini bosib o'tganligiga guvoh bo'lish mumkin. O'zbek tili o'tmishda bir qator qardosh bo'lmagan, boshqa til oilasiga mansub tillar bilan ma'lum ijtimoiy-siyosiy sabablarga ko'ra o'zaro aloqada bo'lgan. Mazkur aloqaning ta'sir darajasi va sifatiy ko'rinishi boshqa tizimdagi tillarning har biri bilan turlicha. O'zbek tili aloqada bo'lgan ba'zi boshqa tillar unga, xususan, uning leksik tarkibining o'zgarishiga kuchli ta'sir ko'rsatgan bo'lsa, ayrimlarining esa ta'siri sezilarli emas. Shu nuqtai nazardan, o'zbek tili aloqada bo'lgan boshqa til oilasiga mansub tillarni shartli ravishda ikki guruhga ajratish mumkin:

1. O'zbek tili, xususan, uning leksik tarkibiga kuchli ta'sir etgan boshqa til oilasiga mansub tillar. Bular fors, arab va rus tillaridir. Mazkur tillardan o'zlashgan so'zlar miqdori ancha ko'p bo'lib, ular o'zbek tili leksikasida alohida-alohida lug'aviy qatlamni tashkil etadi.

2. O'zbek tili leksikasida sezilarli iz qoldirmagan boshqa til oilasiga mansub tillar. Xitoy, hind, grek tillari kabilarni shunday tillar jumlasiga kiritish mumkin. O'zbek tiliga mazkur tillardan sanoqli so'zlargina o'zlashtirilgan bo'lib, ular alohida lug'aviy qatlamni tashkil etmaydi.

O'zbek tilida kam uchraydigan bu kabi so'zlar jumlasiga hind tilidan o'zlashgan lak (yuz ming), nilufar, bibi, tovus, mo'ltoni (lo'li); xitoy tilidan o'zlashgan choy, lag'mon, shiypon, jambul; mo'g'ul tiliga tegishli ulus (xalq), mergan, ko'ragan (xon kuyovi); qadimgi yunon tilidan arab tili orqali o'zlashgan marvarid, nomus, fonus, qandil, qonun, zumrad, qaysar kabilarni aytib o'tish mumkin.

O'zbek tilshunosligida yaratilgan tadqiqotlarda boshqa til oilasiga mansub tillardan o'zlashgan so'zlar, asosan, uch guruhga, ya'ni forsiy, arabiy va ruscha-evropacha so'zlarga ajratilib tadqiq etiladi.

O'zbek adabiy tili va fors tili. Forscha-tojikcha so'zlarning o'zbek tiliga o'zlashishi bir davrning mahsuli emas. Ularning o'zlashishi bir necha tarixiy taraqqiyot davrlari bilan bog'liq. O'zbek xalqi va tilining shakllanishida qarluq, o'g'uz va qipchoq urug'lari bilan birga eronzabon urug'lar (sug'diylar, xorazmliklar, saklar)ning ham hissasi katta bo'lgan. Fors-tojik aholi bilan turkiy aholining ijtimoiy etnik aloqasi tufayli o'zbek tiliga ko'plab forsha so'zlar o'zlashgan. Ma'lumki, somoniylar hukmronligi davrida, ayniqsa, XIII-XIV asrlardan boshlab tojik tilining mahalliy turkiy tillarga ta'siri ortdi, ikki tillilik kuchaydi, shoir va yozuvchilar tojik yoki o'zbek (turkiy) tilida ijod qildilar. Rasmiy hujjatlar ko'proq tojik tilida olib borildi.

Professor E.Begmatovning yozishicha, turkiy urug' va qabila tillari, jumladan, o'zbek xalqi tilining eroniy tillar bilan aloqasi uch davriy xususiyat bilan xarakterlanadi:

1. Turkiy urug', qabila tillarining qadimiy eroniy qabila va urug' tillari bilan aloqasi va qo'shilishi (qadimiy davrlarda).

2. O‘zbek tilining forsiy til bilan (IX-X, XI-XV asrlar) aloqasi.

3. O‘zbek tilining mahalliy tojik shevalari va tojik xalq tili bilan aloqasi (qadimdan to hozirgacha).

Forsiy so‘zlarning o‘zbek tiliga o‘zlashishida quyidagi omillar muhim rol o‘ynagan: a) o‘zbek va tojik xalqlarining qadimdan bir (yoki qo‘shni) hududda, bir xil ijtimoiy tuzum, iqtisodiy va madaniy-ma‘naviy muhitda yashab kelayotganligi; b) o‘zbek-tojik va tojik-o‘zbek ikki tilliligining (bilingvizmining) keng tarqalganligi; v) tojik va fors tillarida ijod qilish an‘analarining uzoq yillar davom etganligi; g) Qo‘qon xonligi va Buxoro amirligida fors-tojik tilining alohida mavqega ega bo‘lganligi; d) adabiyot, san‘at, madaniyat, urf-odatdagi mushtaraklik.

Alisher Navoiy fors-tojik tilining o‘zbek xalqining ijtimoiy hayotida tutgan o‘rni, ta‘siri xususida “Muhokamatul-lug‘atayn” asarida quyidagilarni yozganligini eslatib o‘tish o‘rinli bo‘lsa kerak: “... turkning ulug‘din kichigiga degincha, na navkardin begiga degincha sort (fors - Yo.S) tilidin bahramanddurlar. Andoqkim, o‘z xurd ahvolig‘a ko‘ra aytaolurlar, balki ba‘zi fasohat va balog‘at bila ham takallum qilurlar.”

Forscha-tojikcha o‘zlashma lug‘aviy birliklarning qo‘llanishi tarixiy asosga egadir. O‘zbek tiliga o‘zlashgan forscha-tojikcha so‘zlarni quyidagi mavzuiy guruhlar bo‘yicha tasniflash mumkin:

1. Narsa-buyum nomlari: sag‘ana, parda, toj, taxt, dutor, durbin, xirmon, olov, gavhar, zanjir, belbog‘, aroba, zahar, tesha va boshqalar.

2. Qarindoshlik-yaqinlik tushunchasini anglatuvchi nomlar: birodar, do‘st, farzand, hamroh, oshno, mehmon, mezbbon va boshq.

3. Mansab-martaba va kasb-kor nomlari: podshoh, shoh, savdogar, dehqon, qalandar, usta, rahbar, sozanda va h.k.

4. Tabiat hodisalari va koinot jismlarining nomi: bahor, shabnam, osmon, xurshid (quyosh), oftob va h.k.

5. Qush, parranda va hayvonlar nomi: xo‘roz, ohu (kiyik), sher, kaptar, jonivor, ko‘rshapalak, to‘ti, zog‘ (qarg‘a) va boshq.

6. O‘simlik, daraxt va ular bilan aloqador tushunchalar nomi: gul, barg, anjir, anor, paxta, daraxt, xirmon, gunafsha, binafsha, lola, piyoz, karam, sholg‘om, sholi va boshq.

7. Mavhum tushuncha bildiruvchi so‘zlar: dard, armug‘on, armon, umid, baxt, pushaymon, anduh, andisha, bahona, gumon, gunoh, mehr va h.k.

8. Oziq-ovqat va ichimliklar nomi: osh, non, kulcha, go‘sht, guruch, may va boshq.

9. Diniy tushuncha va tasavvurlar nomi: xudo, jon, pari, butxona, motam, musulmon, do‘zax, dev, afsona, afsun, banda, namoz, payg‘ambar, darvesh va h.k.

11. Odam va hayvon a‘zolari nomi: chehra, siyna, peshona, panja, lab, jigar va h.k.

12. Belgi-xususiyat bildiruvchi soʻzlar: nozanin, shoʻr, guliston, toza, mehribon, nigohbon, dilbar, bemor, dildor, xushtor, xushyor, xandon, kambagʻal, parishon, bandi, barno, durdona, baland, past va h.q.

13. Vaqt, zamon tushunchasi bilan bogʻliq soʻzlar: dam (on, lahza, kez, payt), hufton, shom, zamon, hafta, bahor, navbahor va h.k.

14. Shaxs tushunchasini anglatuvchi soʻzlar: yor, goʻdak, juvon, beva, banda (umuman odam, kishi), yor va boshq.

15. Joy tushunchasini ifodalovchi soʻzlar: bozor, zamin, saroy, koʻcha, shahar, gulzor, bogʻ, hovli, biyobon, mozor, maydon, zindon va h.k.

Tarixiy rivojlanish jarayonlarida oʻzlashgan forsiy soʻzlarning fonetik qurilishi va leksik maʼnosida oʻzgarish u qadar yuz bermagan.

Oʻzbek adabiy tili va arab tili. Arab tili turkiy tillar, chunonchi, oʻzbek tiliga kuchli taʼsir etgan tillardan biridir. Bu taʼsirning xususiyati va sabablari ayrim ilmiy tadqiqotlarda yoritilgan. Bu taʼsirning boshlanish davri arab xalifaligi hukmronligi bilan bevosita bogʻliq. Ayonki, jahon tarixida ulkan iz qoldirgan davlatlardan biri Arab xalifaligidir. Arab xalifaligi davri Oʻrta Osiyo, Eron, Afgʻoniston, Yaqin va Oʻrta Sharq, Shimoliy Hindiston, Pireneya yarim oroli va Shimoliy Afrika xalqlarining ijtimoiy, iqtisodiy, madaniy taraqqiyotida oʻziga xos yuksalish davrini boshlab berdi.

Tarixdan maʼlumki, 650-651-yillardan arablarning Oʻrta Osiyoga harbiy harakatlari boshlandi. Ular Oʻrta Osiyo hududlarini bir necha yillar davomida zabt etishga muvaffaq boʻlishdi. Arablar oʻz hukmronligi siyosiy negizini mustahkamlash va uning barqarorligini taʼminlashda islom dinini keng yoyishga va targʻib qilishga katta eʼtibor berdilar. Bu dinning koʻp jihatdan afzalligi, xalqparvarlik ruhi, Alloh oldida barcha teng ekanligi, axloq va intizom nuqtai nazaridan ommaviyligi xususiyatlari mahalliy aholi tomonidan uni qisqa vaqt oraligʻida qabul etishlariga sabab boʻldi. Oʻrta Osiyo xalqlari islom dini bilan birga arab yozuvini ham qabul qildilar. Arab tili esa mamakatning ijtimoiy-madaniy hayotida asosiy oʻrinni egalladi. Arab tili faqat islom dinini targʻib qilish, islom falsafasi va aqidalariga doir gʻoyalar, fikr va tushunchalarni ifodalash va diniy ibodat majburiyatlarini bajarish sohasidagina emas, balki davlat idora ishlarida, mamlakatning ilmiy-madaniy hayotida ham hukmron til sifatida qoʻllanildi.

Mazkur ijtimoiy-siyosiy sabablarga koʻra turkiy xalqlarning tiliga arab tilidan koʻplab soʻz va iboralar qabul qilindi. Oʻzbek tiliga arab tilidan soʻz olish, asosan, oʻzbek-arab bilingvizmi davrida (VII-IX asrlarda) kuchli boʻldi. Keyingi davrlarda esa oʻzbek tiliga yangi soʻzlar sezilarli darajada qabul qilinmagan. VII-IX asrlar oraligʻida arab tilidan turkiy (oʻzbek) tilga oʻzlashgan soʻzlarning miqdori ancha katta boʻlib, ular alohida lugʻaviy qatlamni tashkil qilgan. Bir necha asrlar davomida oʻzlashgan arabiy soʻzlar oʻzbek adabiy tilida qoʻllanishda davom etdi. Ayniqsa, oʻzbek adabiy tili tarixining XIV-XVIII asrlarida ularning isteʼmol doirasi ancha kengaydi. Alisher

Navoiy asarlari leksikasini maxsus tadqiq etgan olim B.Bafoevning ta'kidlashicha, shoir asarlari tilidagi so'z boyligining taxminan 35-40 foizini arab tilidan kirgan so'z va so'z shakllari tashkil qiladi.

Tilshunos Z.Hamidovning statistik hisobiga ko'ra esa "Lison ut-tayr" asari leksikasida 40 foiz lug'aviy birliklar arabiydir. XVII-XVIII asr yozma yodgorliklaridan biri bo'lgan So'fi Olloyorning "Sabotul-ujizin" asari leksik oyligida 47 foiz so'zlar arabiy ekanligini R.Zohidov ta'kidlab o'tadi.

O'zbek tiliga o'zlashgan arabiy so'zlarni quyidagi mavzuiy guruhlar bo'yicha tasniflash mumkin:

1. Diniy-afsonaviy tushuncha va tasavvurlar nomi: malak, ruh, shayton, oshiq, fano, jannat, azon, farishta, mo'min, kofir va boshq.

2. Ilm-ma'rifat, madaniyat, ta'lim-tarbiya bilan bog'liq nomlar: madaniyat ma'rifat, tarbiya, ilm, qalam, sahna, san'at, sahifa, kitob, rasm, haykal, raqam, rassom va h.k.

3. Joy, makon va zamon tushunchalarini anglatuvchi nomlar: Sharq, G'arb, qabr, tabiat, tarix, asr, vatan, vaqt, manzil, mahalla va boshq.

4. Xususiyat va belgi anglatuvchi nomlar: ma'shuqa, zolim, mazlum, mal'un, munis, qallob, dohiy, mudhish, harom, faqir, mash'um, aziz, ahmoq va h.k.

5. Antroponim va toponimlar: Behbudiy, Ka'ba, Majnun, Ehrom, Misr, Nil, Suriya, Sulaymon, Yusuf, Laylo, Ra'no va boshq.

6. Mavhum tushuncha ifodalovchi so'zlar: balo, davo, xayol, qimmat, hayot, qadr, hol, la'nat, fikr, ta'sir, nur, ma'no, alam, zulm, darak va boshq.

7. Mansab, unvon, kasb-hunar va mashg'ullik tushunchalarini anglatuvchi so'zlar: sulton, olim, jallod, so'fi, mulla, hokim, hakim, tabib, rassom, raqqosa va boshqalar.

8. Inson tomonidan yaratilgan narsa-buyumlar nomi: soat, bino, sham, madrasa, atlas, ovqat, mash'ala va boshqalar.

9. Qush, parranda va hayvonlar nomi: hayvon, maymun, bulbul, mol, qumri va boshq.

11. Inson va jamiyat tushunchasi bilan bog'liq nomlar: inson, mizoj, bashariyat, millat, xalq, sinf, oila, saltanat, bashar, jamiyat, ittifoq, inqilob, odam, firqa, hurriyat, avlod va h.k.

12. Etikaga oid nomlar: salom, marhamat, hurmat, haqorat, rahmat, takalluf, muhtaram, lutfan, iltifot, shukur va boshq.

14. Tilshunoslik va adabiyotshunoslik terminlari: adabiyot, maqol, hikoya, ilhom, mazmun, marsiya, bob, shoir, tasvir va boshq.

15. Ijtimoiy-siyosiy terminlar: inqilob, iqtisod, istiqlol, hukumat, muxolif, muxtor, davlat, islohot, ittifoq, siyosat va h.k.

O'zbek tilida diniy-axloqiy, mavhum va aniq tushunchalarni, belgi-xususiyat kabilarni ifodalovchi o'zlashma arabiy so'zlar ko'pchilikni tashkil etadi. Ayniqsa, ma'naviy-ma'rifiy tushunchalarni bildiruvchi mazkur tilga tegishli lug'aviy birliklar etakchi o'rinda turadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Ё Саидов. Жадидлар ва Ойбек/Адабиёт ва таржима: Илмий мақолалар тўплами. Т.: Зарқалам, 83-85
2. СЁ Сиддиқович. Бехбудийнинг «Тил масаласи» мақоласи хусусида. Педагогик маҳорат. -Бухоро 1 (2), 41-46
3. Ё Саидов. Жадид поэтик асарлари тилидаги янги сўзлар таҳлили. Бухоро давлат университети илмий ахбороти.-Бухоро 1, 59-64
4. Ё Саидов. Жадид шеърлятидаги қадимги туркий лексика. Ўзбек тили ва адабиёти 2, 100-105
5. Ё Саидов. Жадид лирик асарларидаги арабий лексика ва унинг мавзуй таснифи. Илм сарчашмалари.-Урганч 7, 38-40
6. Ё Саидов. Жадидларнинг ўзбек лингвистик терминологиясини шакллантириш ва ривожлантиришдаги ўрни. Бухоро давлат университети илмий ахбороти.-Бухоро 4 (52), 42-46
7. Ё Саидов. Каримбек Камий лирик асарларидаги антонимларнинг айрим хусусиятлари. Вестник каракалпакского государственного университета имени Бердаха 17 (3-4 ...
8. Ё Саидов. Чўлпон мақолаларида тил масаласи/Пм-и adab jabhasida 60 yil: Илмий мақолалар тўплами. Бухоро: БухДУ, 61-64
9. СЁ Сиддиқович. Абдулла Бадрий драмаларидаги шевага хос унсурлар. Илмий мақолалар тўплами. -Бухоро: БухДУ 4 (2), 38-42
10. ЁС Саидов, М Убайдуллоева. Анвар Обиджоннинг ўхшатишлардан фойдаланиш маҳорати. Science and Education 4 (6), 985-989
11. ЁС Саидов. История Узбекского литературного языка, вопрос формирования национального языка воззрения просветителей жадидов. Science and Education 3 (5), 2085-2090
12. ЁС Саидов. Абдулхамид Мажидий шеърлятидаги метафораларнинг лингвопоэтикаси. Вухоро davlat universiteti tahririyat 1 (2), 31
13. УН Бозорова, ЁС Саидов. жадид шеърлятидаги қадимги туркий лексиканинг мавзуй таснифи. международный журнал искусство слова 3 (4)
14. ЁС Саидов. Фитратнинг имло масаласига муносабати. Илмий мақолалар тўплами. -Бухоро: БухДУ 2 (1), 27-30
15. ЁС Саидов, ДШ Шарипова. Рамзнинг лексик - семантик хусусиятлари. Вухоро davlat universiteti tahririyat 4 (2), 102

16. YS Saidov. About the language of the work «gulistoni bit-turkiy». Scientific reports of Bukhara State University 3 (1), 97-102

17. Г Муродов, Ё Саидов. Лингвохудожественные особенности сравнения в узбекской поэзии (на примере стихов э. Вохидова). Страны. Языки. Культура: сборник материалов XI-й международной научно ...

18. СЁ Сиддиқович. Тематические группы лексики, заимствованной из западноевропейских языков посредством русского языка (на материале узбекской жадидской поэзии). Современная филология: Материалы II междунар. науч. конфер. 2 (4), 92-95

19. СЁ Сиддиқович. Абдулхамид Маждий шеъриятидаги синонимларнинг айрим хусусиятлари. Тилнинг лексик-семантик тизими ва қиёсий типологик изланишлар: синхрония ...

20. СЁ Сиддиқович. Жадид шеърий асарларидаги синекдохалар ва уларнинг услубий-бадий хусусиятлари. Бухоро давлат университети илмий ахбороти 3 (3), 88-91

21. СЁ Сиддиқович. XX аср бошлари ўзбек шеърияти тилида арабий лексика. Проблемы и перспективы развития филологии на современном этапе: Межвузовский ...

22. СЁ Сиддиқович. Ўзбек cedid edebiyatinda og‘uz dillerine özgü unsurlar. Filologiya məsələləri 3 (3), 798-804

23. СЁ Сиддиқович. Жадидларнинг лингвистик эстетика ривожидидаги ўрни. Цветаевские чтения. Текст и контекст: лингвистический, литературоведческий и ...

24. СЁ Сиддиқович. Алишер Навоий ва Фитрат. Алишер Навоий ижодида оила, таълим ва тарбия масалалари: Республика илмий ...

25. СЁ Сиддиқович. Фитратнинг «Девону луғотит турк» асарига оид тадқиқоти. Филология масалалари: Илмий мақолалар тўплами 5 (5), 109-112.

26. СЁ Сиддиқович. Абдулхамид Маждий шеъриятидаги метонимияларнинг семантик моҳияти. Тилшунослик ва методика масалалари: Илмий мақолалар тўплами. -Тошкент: Фан 2 ...

27. СЁ Сиддиқович. Абдулхамид Маждий шеъриятидаги метонимияларнинг семантик моҳияти. Тилшунослик ва методика масалалари: Илмий мақолалар тўплами. -Тошкент: Фан ...

28. СЁ Сиддиқович. Абдулхамид Маждий шеъриятидаги метонимияларнинг семантик моҳияти. Тилшунослик ва методика масалалари: Илмий мақолалар тўплами. -Тошкент: Фан ...

29. СЁ Сиддиқович. Ўзбек тили лексикологиясининг шаклланиши ва ривож. Тилнинг лексик-семантик тизими ва қиёсий типологик изланишлар: синхрония ...

30. СЁ Сиддиқович. Фитрат ва миллий тил ривожу муаммолари. Тилшунослик ва методика масалалари: Илмий мақолалар тўплами. --Тошкент 1 (2 ...